

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АВТОМОБІЛЬНО-ДОРОЖНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра українознавства

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

**до самостійної роботи студентів
з дисципліни «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»
на тему «Культура кочових племен залізного віку на території
України. Античні міста-держави Північного Причорномор'я та їхній
культурний розвиток за доби раннього середньовіччя»**

Укладач Золотарьов В.С.

Харків ХНАДУ 2012

Дана тема є достатньо складною для самостійного опанування студентами, оскільки охоплює великий історичний період під час якого відбулося Велике переселення народів, які опинилися на території сучасної України. Кожен з них мав не тільки власну історію, а також мав характерні культурні риси та надбання (кіммерійці, скіфи, сармати). Антична культура, яку принесли в Північне Причорномор'я грецькі переселенці в VII ст. до н.е., справила величезний вплив на духовний світ і соціально-економічне життя місцевих племен.

Складність цієї теми також полягає в тому, що у сучасній українській культурологічній літературі дані питання розглядаються фрагментарно та не дозволяють створити цілісну картину уявлень культурних надбань народів, що мешкали в ті часи на території сучасної України. Тому, головна мета вказівок полягає в тому, щоб надати студентам можливість більш детально опанувати самобутній розвиток культури скіфів, сарматів та кіммерійців, розглянути їхні досягнення. Акцентувати увагу студентів на значний вплив античної культури Причорномор'я на майбутній розвиток культури східних слов'ян.

Пристаюючи до вивчення теми, студент повинен, перш за все, ознайомитися з основною літературою з даної проблеми. Одним з найгрунтовніших вітчизняних підручників є «Лекції з історії світової та вітчизняної культури» /За ред. А. Яртися - Львів, 2005.

Найбільш доступним підручником є видання «Історія світової та української культури» / В.А. Греченко, І.В. Чорний, В.А. Кушнерук, В.А. Режко. - К.: Літера ЛТД, 2002.

Серед багатьох підручників можна також порекомендувати книги М.В. Кордона «Українська та зарубіжна культура». - К., 2005. «Культурологія: теорія та історія культури»/ За ред. І.І. Тюрменко. - К., 2005 та «Історія української та зарубіжної культури»/ С.М. Клапчук, Б.І. Білик,

Ю.А. Горбань та ін.; За ред. С.М. Клапчука. - 6-те вид.- К.: Знання- Прес, 2007.

З російських видань заслуговують уваги праці: під редакцією проф. Г.М. Маркової «Культурология. История мировой культуры»: Учебник для вузов.- 2-е изд.-М.: ЮНИТИ, 2003, а також «Культурология: Учеб. пособие для студентов вузов./ под ред. А.И. Шаповалова. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2003.

Пропонуємо вивчати дану тему за наступним планом:

1. Діалог культур на українських землях у добу давнини (кіммерійці, скіфи, сармати).
2. Досягнення матеріальної та духовної культури античних міст-колоній Північного Причорномор'я.

1. Діалог культур на українських землях у добу давнини (кіммерійці, скіфи, сармати)

Нагадаємо студентам, що доба бронзи (3 тис. до н.е. – IX ст. до н.е.) ознаменувалася диференціацією етносів на українській території і значною інтенсифікацією культурного діалогу. Свій внесок у нього внесли племена ямної культури, скотарів катакомбної культурно-історичної діяльності, у лісостепу на початку бронзи поширилася культура шнурової кераміки, на Волині - культура кулястих амфор. Ці нові, експансивні кочові культури східного походження поступово змішувалися із залишками осілої трипільської культури.

Розмаїття «культурних голосів» урізноманітнило культурні настанови. Значущість кочівництва зумовила домінування патріархату, формування суворо регламентованої соціальної ієрархії, спрямованість на вдосконалення засобів комунікації (виникають перші транспортні колісні засоби). Гончарне мистецтво поступилося місцем розвитку інших видів ремесел, зокрема

ковальства, ткацтва. Мобільність, експансивність культур зумовлюють водночас їх спрямованість на вдосконалення зброї, що активізувало діяльність у сфері металургії та складання специфічних релігійних орієнтирів (складається культ коня).

Поступове повернення землеробських традицій Трипілля зв'язано із білогородівською (XVI – XII ст. до н.е.) та чорноліською (IX – VII ст. до н.е.) культурами, які, на думку дослідників, мають праслов'янсько-балтійські витоки. Ці культури тяжіли до утворення великих городищ – своєрідних прообразів міської культури. У час чорноліської культури такі протоміста вже оточувалися кількома лініями захисних споруд – валами та ровами. Це було свідченням початку нової хвилі експансії кочових культур – які домінували в культурному просторі українських земель близько двох тисячоліть. Цю добу умовно поділяють на кіммерійський (IX – VIII ст. до н.е.), скіфський (VII – II ст. до н.е.) та сарматський (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) періоди.

Фінал доби бронзи та перехід до віку заліза – час панування скотарських кочових племен із індо-іранськими коренями, які на межі IX – VIII ст. до н.е. приходять із центральноазійських степів до південно-східної європейської рівнини. Одними з перших на українські землі прийшли войовничі степовики кіммерійці. Вони єднали у своїх культурних настановах минуле та сучасне, звертаючись як до бронзоволиварної, так і до залізообробної технологій високого рівня розвитку.

Експансивна, мобільна кіммерійська культура не залишила великого обсягу артефактів. Однак знахідки у нечисленних похованнях (переважно предмети побуту, зброї, кінської упряжі, прикраси) і письмові свідчення античних авторів дають змогу реконструювати картину світу, особливості осмислення людини та суспільства у контексті цієї культури.

Вона мала своєю основою станово-ієрархічну систему, в якій вершинне, привілейоване положення належало воїнам. Це зумовлювало специфіку релігійного світогляду, який базувався на обоженні війни та її атрибутів – зброї та бойового коня. Демонстрацією цього є зразки

декоративно-прикладного мистецтва, зокрема скульптурні, доволі схематичні зображення людини-воїна, в яких акцент припадає на відтворення зброї та солярної тематики.

Наявність досить розвинених художніх традицій, значимість мистецтва у житті людини того часу відображається у розмаїтті декоративно-прикладного мистецтва – кіммерійці володіли навичками художнього литва з бронзи й коштовних металів, різьблення по деревині, кості тощо, різними мистецькими техніками – гравіюванням і відливанням за восковою моделлю, а також карбуванням, штампуванням і паянням золотом.

Основні мотиви орнаменту того часу відображають чіткі, систематизовані уявлення про побудову світу. Це відбивається у домінуванні геометричного стилю (геометричних фігур), орнаментальних поясах на керамічних виробах, в яких вертикальними лініями утворювалися окремі впорядковані художні простори, у шаховому порядку заповнені трикутниками, ромбами, зигзагами, перехрещеними лініями. Разом із тим, значущість солярних культів відтворюється у поширенні таких орнаментальних мотивів як хрестоподібні фігури, концентричні кола, спіраль і напівмісяць.

Активний діалог різних культур на українських теренах був пов'язаний із міграцією в кінці 2 тис. до н.е. кочових іраномовних скіфських племен із Центральної Азії на південь і захід. У VII – поч. VI ст. до н.е. скіфи рухалися до Північного Причорномор'я, Полісся. У VI – V ст. до н.е. їх чисельність у степовій зоні значно зросла внаслідок активного переміщення значної частини скіфів на чолі із так званими царськими скіфами з Північного Кавказу. Закріплення скіфів на українському культурному просторі відбилося в заснуванні величезних городищ із міцними захисними спорудами (наприклад, Більське городище на р. Ворскла, відоме Геродоту під назвою Гелон).

Розквіт Скіфії припадає на II пол. V – кін. IV ст. до н.е. Значне зростання чисельності населення, етнічна консолідація суспільства були

результатом підкорення місцевих осілих племен ранньокласового суспільства. Поразка скіфів у війні з Македонією у 339 р. до н.е. ознаменувала початок кризи цієї могутньої культури, її поглибили економічні чинники, зокрема криза кочового скотарства, соціальні – занепад військового стану та світоглядні – занепад військової ідеології. VII ст. до н.е. – II ст. н.е. у скіфській культурі домінує осілість, набувають розвитку різні промисли (рибальство, збиральництво, мисливство) та ремесла (прядіння, ткацтво, обробка продуктів скотарства, гончарство тощо).

У цілому скіфська культура містила у собі як кочові, так і осілі елементи. Це закарбовано у давньогрецьких джерелах, які повідомляють про «царських скіфів» та «скіфів-орачів». Така розмаїтість детермінувала різноспрямованість культурних контактів, активність культурного діалогу.

Кочова скотарська культура домінувала у степу, осіла землеробська з елементами кочівництва - у лісостепу. І скотарство, і землеробство досягли у скіфів значного рівня розвитку. Науковці доводять, що скіфи володіли навичками селекції, розводили велику рогату худобу, коней, свиней, вирощували просо, ячмінь, пшеницю, вміли зберігати врожай у зернових ямах. Розвиненими були обробка металів, каменю, дерева, ткацтво, прядіння, в'язання, обробка шкіри.

На думку науковців, попри пра-державне об'єднання, культура скіфів не була однорідною. Її складали племена іранського та угро-фінського походження, які вступали в активний діалог із праслов'янами, балтами, греками тощо. Чинником єдності культури стало активне формування релігійних та ідеологічних настанов теократичного характеру. Переконання в божественному походженні влади надавало скіфським царям верховної мирської, військової та релігійної влади – вони виконували функції верховних жерців. Виокремлення верхівки спільноти відбилося і в існуванні царського культу – в посмертній героїзації царів, яким приносили жертви, та на честь яких споруджували святилища.

Скіфська спільнота не сформувала численної верстви жерців. Нескладні релігійні обряди здійснювали віщунки та голови родин, царі, домашні культи, у тому числі й поховальний, – переважно жінки. Значущість жіночого жрецтва посилилася у IV ст. до н.е., про що свідчать численні поховання жінок-жриць у багатих золотих уборах у супроводі візків та коней.

Різноманітні культурні контакти детермінували запозичення елементів обрядності, культів божеств (Афродіта, Уранія) від античної та візантійської культур, а також формування уявлень про побудову світу на основі розгалуженої системи релігійних поглядів.

Скіфи уявляли Всесвіт як квадрат, сторони якого оберігаються окремими божествами – «охоронцями світу». Всесвіт був структурований по горизонталі – на півдні його межею був океан, на півночі – гори, по вертикалі він поділявся на верхній світ богів, середній людей та нижній, підземний, які єднала в цілісність стихія вогню.

Троїста структура світу відбивалася в соціальній структурі. Етногонічні легенди розповідали про міфічних засновників верств скіфської спільноти: Ліпоксай дав початок верстві жреців, Арпоксай – хліборобів-скотарів (виробників у цілому), Колаксай – воїнів (з середовища яких походили царі). Міфологія скіфів була багата й на сказання про героїчні діяння першопредків – культурних героїв, походження найважливіших свят і ритуалів, на деміургічну тематику творення світу богом-творцем, громовиком.

Складання ієрархічного пантеону божеств відбиває тяжіння скіфської культури до впорядкування соціуму на основі чітко визначеного співвідношення його верств. Верхівку скіфського пантеону посідала богиня Табіті (та, що зігріває), її культ сягає своїм корінням шанування вогню та житла. Уособлюючи вогонь як силу, що єднає світ і всі скіфські вогнища, Табіті була божеством єдності Всесвіту та скіфської спільноти. Другий рівень пантеону посідали подружжя богів неба і землі – Палай, бог грому, всіх небесних світил, віщун, що перебуває на небесному дереві, та його дружина Апі. Третій рівень пантеону був пов'язаний із культурними героями.

їх імена та функції яскраво відбивають глибокі зв'язки скіфської культури з античною: Гойтосір (Аполлон) – могутній герой, захисник спільноти, Аргімпаса (Афродіта-Уранія) – богиня родючості людей і тварин, захисниця людей, Геракл – уособлення могутності, витривалості, військової доблесті та звитяги, Арей – захисник родової (племінної) території, божество воєнної вдачі. Покровителем воїнів, утіленням вищої царської влади та її божественної сутності був бог Тагімсад.

Велике значення у духовному житті скіфської спільноти відігравали культу предків і потойбічного життя, що свідчить про збереження синкретичних настанов. Розуміння життя як одвічного відтворення природної циклічності та збереження соціального стану небіжчика після смерті яскраво підтверджує велика кількість артефактів у курганних святилищах та похованнях – кам'яні блюда, бронзові навершя різних форм, культові знаряддя – бронзові довгі ножі, казани, дзеркала, дерев'яні чаші з золотими платівками, золоті прикраси головних уборів, а також глиняні статуетки різних свійських і диких тварин, рідше – людей, птахів, фантастичних істот, пов'язаних із культом родючості.

Велике значення для скіфів мав і землеробський культ. Його художнім утіленням стали такі мотиви орнаменту на глиняних жертовниках як хвиля, меандр, спіралі, концентричні кола, а також солярні символи, символи води, рослин на керамічних виробах.

Художнє досягнення скіфської доби – так званий звіриний стиль декоративно-прикладному мистецтві. Запозичений із Середньої Азії, цей стиль спирався на використання різних матеріалів (кістка, ріг, срібло, золото, залізо), технологій (литво, штампування, гравіювання, кування, різьблення, філігрань, інкрустація тощо), – декорування «престижних» речей – зброї, кінського спорядження, парадних головних уборів і одягу.

У VIII – VII ст. до н.е. провідну роль у цьому стилі відігравали образи оленя, кабана, коня, хижих тварин і птахів, а також прийом килимового декору (щільного заповнення малюнком всього простору виробу).

Розташування зображень тварин вертикальними або горизонтальними рядами надавало композиції характеру своєрідного оповідання в малюнках (що утворює певні аналогії та зв'язки із мистецтвом Месопотамії та Єгипту).

Декоративно-прикладне мистецтво кінця VII – початку VI ст. до н.е. є художньою ілюстрацією інтенсивного культурного діалогу на українських теренах. Це закарбовано у запозиченні з Близького Сходу образів лева, гірського цапа, грифона, сфінкса тощо, з мистецтва Передньої Азії – пальметок, розеток, геральдичних композицій, з античного мистецтва – антропоморфних образів. Своєрідним синтезом різних культурних впливів є синкретичні образи, які єднують риси різних тварин, та так звані загадкові картини, в яких елементи зображення тварини чи її частини стають самостійними зображеннями.

Високий рівень розвитку декоративно-прикладного мистецтва V ст. до н.е. (доби так званого скіфського бароко) закарбований у поєднанні ажурних прозорих зображень тварин й елементів рослинного декору, голівок хижих птахів і пальмет. Особливо поширеними у цей час стають образи агресії, войовничості, жорстоко – голова лева в профіль з ошцуреними іклами, голова грифона з велетенським загнутим дзьобом.

Занепад звіриного стилю наприкінці V– IV ст. до н.е. пов'язаний із схематизмом образів, їх типовістю та поступовою втратою художньої досконалості.

Важливою складовою художнього доробку скіфів є кам'яна скульптура. Найбільш архаїчні її зразки – стовпоподібні статуї, в яких намічені лише схематизовані риси обличчя. Згодом скульптурні зображення вже відтворюють фігуру людини, інколи в доволі реалістичному дусі утілено образ воїна в бойовому обладунку. Дотримання фронтальності, відсутність руху та індивідуалізації, певна схематичність – своєрідні канони скіфської скульптури, які свідчать про розуміння людини не як індивідуальності, а як частки соціуму

У IV – III ст. до н.е. на українські землі прийшли сармати (савромати), які скористалися кризою скіфської культури і поступово витіснили її. Войовнича, кочова культура сарматів об'єднувала декілька племен іранського походження – сіраки, аорси, язиги, роксолани, алани тощо. Головним її досягненням став розвиток військової ідеології, формування культів меча, який уособлював бога війни, культів вогню та коня, а також анімістичних уявлень, нечисленних похованнях сарматів було знайдено речі античного походження, що свідчить про активність, мобільність культури її здатність до присвоєння іншого за походженням культурного доробку.

Власним надбанням сарматів у сфері художнього освоєння світу був поширений із I ст. до н.е. так званий звіриний бірюзово-золотий стиль, позначений значним впливом китайського мистецтва. Цей стиль спирався на образи тварин (найчастіше у боротьбі), інкрустацію зображень бірюзою, сердоліком, іншими коштовними і напівкоштовними камінням або емаллю. Найчастіше це були речі сакральні, культові, які належали вищим верствам соціуму – парадні зброя та вузда, вбрання жриць, прикраси з поховання вождів. Здатність до вбирання різних культурних впливів доводить синтезування досягнень пізньоеллінського мистецтва – зображення свійських тварин, хижаків, фантастичних істот, антропоморфних разів, рослинного декору. Поява в декоративному мистецтві зображень античних божеств (навіть у спрощеному вигляді) стає знаком інтенсивного духовного діалогу, певного сприйняття античного світу.

2 Досягнення матеріальної та духовної культури античних міст-колоній Північного Причорномор'я.

Великий внесок у культурний полілог, що склався у давні часи на теренах України, зробила антична – давньогрецька культура, яка з VII ст. до н.е. активно освоювала Північне Причорномор'я. Жвавий обмін

матеріальними та духовними здобутками в подальшому зумовив певну близькість духовних цінностей античної та української культур.

Антропоцентризм (людина у центрі світорозуміння) і нерозривна єдність індивіда та спільноти як основи античного світогляду виявилися, адекватними високій громадянській свідомості української спільноти. Своєрідною ниткою зв'язку між українською та давньогрецькою культурою можна вважати образ людини, спрямованої на самоствердження й саморозвиток, і античний ідеал калокагатії – нерозривного єднання етичних і естетичних начал, краси та добра.

Укріплення контактів античної – в її грецькому та римському варіантах – та праукраїнської культур мало також інше спрямування. VI - II ст. н.е. територія Північного Причорномор'я входить до складу Римської імперії. Значущим світоглядним орієнтиром античного світу того часу стає християнство, центрами якого були Ольвія, Тірас (Акерман), Пантикапей (Керч), Херсонес тощо. І хоча християнство в цей період не було стрижнем картини світу скіфської та слов'янської культур, саме зв'язкам із спадкоємицею античності – Візантією з її християнською парадигмою світосприйняття – судилося стати визначальними для української спільноти в подальшому.

Студентам слід пригадати, що антична культура в своїй основі була культурою класового суспільства – культурою рабовласників і рабів, багатих і бідних. Поділ суспільства за соціально-економічною ознакою знайшов певний вияв майже в усіх галузях культури. Але особливо яскраво цей процес позначився на диференціації житлової забудови міст за соціально-економічною і, можливо, правовою ознакою, коли в центральних їх частинах селилися звичайно найбільш заможні громадяни; на розмірах, типах і декорі жител; характері комплексів побутових речей. Так, будинки багатіїв типу ольвійського Протогена мали площу понад 500 м² кожний.

Їх внутрішні двори оточувалися звичайно з усіх боків портиками, парадні приміщення мали галькові підлоги з сюжетними або

орнаментальними мотивами, а стіни приміщень – розписи. Проте відомі й однокімнатні будинки з подвір'ям, що не мали портиків, та з досить скромним декором приміщення. Мешканцями таких будинків, які могли здаватися і в найом, очевидно, були вільні, але найбільш бідні верстви міського населення. Житло раба обмежувалося невеликою комірчиною в будинку його власника. Величезна різниця в становищі багатих і бідних жителів виразно простежується і в поховальних пам'ятках. Монументальні кам'яні склепи, з курганными насипами, розписом стін, з багатим поховальним інвентарем – розписним посудом, ювелірними виробами, різними прикрасами тощо – належали представникам найвищої знаті. Разом з тим зустрічаються звичайні ґрунтові могили з одною чи кількома простими посудинами або й зовсім без них, що являють собою поховання найбільш бідних жителів, а можливо, і рабів.

Розглянемо найбільш важливі сторони культурного життя населення античних міст Північного Причорномор'я. До нашого часу дійшло багато пам'яток офіційної лапідарної епіграфіки – написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо. Судячи з великої кількості графіті на уламках посуду, стилів – кістяних паличок для писання – та інших пам'яток, значна частина населення античних міст була письменною. Діти вільних громадян звичайно одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, лічити. Відомо, наприклад, що досить задовільну освіту здобув у молоді роки син вільновідпущеника, тобто представника нижчих верств суспільства, Біон Борисфеніт (III ст. до н. е.), згодом відомий філософ. Діти старшого віку навчалися в одно - або дворічних школах, де вони опановували мистецтво риторики, філософію, музику. Для занять спортом існували спеціальні споруди – гімнасії. Зокрема, залишки такого гімнасія, збудованого у IV – на початку III ст. до н. е., знайдені в Ольвії.

Населення північнопричорноморських міст було непогано обізнане з тогочасною літературою, зокрема з ліричною та епічною поезією. Так, за свідченням Діона Хрисостома, жителі Ольвії навіть у I ст. н. е. читали

Гомера, майже всі знали напам'ять «Іліаду». В місті також були свої поети, які перед битвами для піднесення бойового духу громадян читали вірші.

Значного розвитку досягла музична культура. Населення охоче відвідувало виступи приїжджих музикантів. У цьому плані цікава розповідь Полієна: у 80-х роках IV ст. до н. е. під час війни Пантікапея з Феодосією один з навархів Гераклеї Понтійської, що допомагала Феодосії, родосець Мемнон, щоб підрахувати кількість населення Пантікапея, послав у місто відомого кіфариста, вважаючи, що всі жителі зберуться на його виступ до театру. Були в причорноморських містах і власні професіональні музиканти. Судячи з написів, скульптури, живопису та зображень на монетах, тут поширилися ліри, флейти, труби, кіфари. Музиканти Північного Причорномор'я були відомі і за його межами. До нас дійшло, зокрема, ім'я боспорця Ісіла (III ст. до н. е.), учителя музики, який брав участь у дельфійських змаганнях.

Популярністю користувалися також театральні вистави. Відомо про існування театрів в Ольвії, Херсонесі та Пантікапеї. Проте розкопано частково лише театр Херсонеса, що виник ще в елліністичний час і проіснував до VI ст. н. е. Цей театр вмщував близько трьох тисяч глядачів. Крім постановки п'єс, у театрах також відбувалися виступи музикантів.

Великого значення в грецькому суспільстві надавалося фізичному вихованню. У написах згадується і багато видів спорту, з яких провадилися змагання: біг, метання диска, списа та м'яча, гімнастика, кулачний бій, плавання, кидання аркана, кінні змагання, а також змагання з п'ятиборства. Поряд з цими видами спорту, очевидно, значного розвитку досягло мистецтво стрільби з лука. З ольвійського напису IV ст. до н. е. відомо, що один з лучників пустив стрілу на 282 оргії (521,7 м). Написи з Ольвії свідчать, що в заняттях спортом і спортивних змаганнях брали участь і вельми поважні люди – архонти, стратеги та ін. В Північному Причорномор'ї є знахідки панафінейських амфор, якими нагороджувалися переможці панафінейських змагань в Аттиці. Це дає підстави вважати, що в цих

змаганнях виступали і представники північнопричорноморських міст. В них брали участь атлети, веслярі та ін.

Набули слави і північнопричорноморські вчені – історики та філософи. Зокрема, у III ст. до н. е. в Херсонесі жив Сіріск, який описав історію свого міста. За вчені праці Сіріск був увінчаний золотим вінком, на його честь видано почесний декрет. На цей же час припадає життя вже згаданого ольвіюполіта філософа Біона Борисфеніта та боспорянина філософа Смікра. З Ольвії походили також автор ряду творів з філософії та історії – Посідоній та філософ школи стоїків Сфер, автор праць «Три книги про Лікурга та Сократа» і «Про лаконську політію». Популярністю користувалися також виходці з Північного Причорномор'я філософ Діфіл та Стратонік (I ст. н. е.). Загалом щодо розглянутих галузей культурного життя Північного Причорномор'я наші знання дуже обмежені.

Докладніші відомості є про прикладне й образотворче мистецтво античних міст Північного Причорномор'я, зокрема про архітектуру, скульптуру, живопис та особливо виготовлення металевих, дерев'яних, кам'яних, кістяних та інших художніх виробів. На перших етапах розвитку міст досить значне місце посідав імпорту мистецьких виробів з метрополії, спочатку переважно з Іонії, а в класичний час – з Аттики. Починаючи з V ст. до н. е. стало розвиватися власне мистецтво, яке згодом відіграло дедалі більшу роль у житті північнопричорноморських міст і навколишніх племен.

На початку існування античних держав мистецтво в них розвивалося в тих самих напрямках, що і в самій Греції. Але з часом тут почали виявлятися нові тенденції в усіх галузях мистецтва і, зокрема, у містобудуванні, в архітектурі громадських та культових споруд, у типах, конструкціях та декорі житлових будинків тощо. Відособлений розвиток північнопричорноморських міст зумовив появу у мистецтві оригінальних елементів, нових художніх образів, породжених специфічними умовами життя на далекій периферії античного світу. Не могли не позначитися на мистецтві і впливи різноплемінного оточення, які виразно виявилися

наприкінці елліністичного часу й особливо у перші століття нашої ери. Найбільше місцеві впливи виявилися в мистецтві Боспору.

Північнопричорноморські греки, зокрема ольвіополіти, слідували традиціям та досягненням античного містобудування – принципам розміщення та забудови торговельно-адміністративних площ – агор, культових ділянок – теменосів. У більшості міст у межах окремих районів використовувався принцип регулярної прямокутної забудови, а Херсонес мав таке планування в межах усього міста.

Від споруд культового призначення до нас дійшли тільки залишки фундаментів та окремі деталі ордерів – бази, барабани стволів колон, капітелі, частини антаблементів тощо. Будувалися антові, простильні, периптеріальні та толосові типи храмів, що вирішувалися найчастіше у формах іонійського або дорійського ордерів. Корінфський ордер мав дуже обмежене застосування. Здійснено науково обгрунтовані графічні реконструкції таких храмів у Ольвії (антовий храм іонійського ордера V ст. до н. е., присвячений Аполлону Дельфінію), Пантікапеї (іонійський периптер початку V ст. до н. е.) та на Таманському півострові (толос з зовнішнім портиком дорійського ордера, оточений перістильним подвір'ям, другої чверті III – середини II ст. до н. е.). В архітектурних деталях цих споруд, однак, не простежується специфічно північнопричорноморських особливостей. З інших реконструйованих графічно монументальних споруд становить інтерес пританейон у Пантікапеї (II ст. до н. е.), подвір'я якого з двох боків оточене дорійськими портиками. На архітектурних деталях цієї споруди збереглися сліди поліхромії. У Північному Причорномор'ї досить велике поширення мав аттичний ордер, який використовувався найчастіше при спорудженні невеликих будівель громадського призначення (наприклад, гімнасій в Ольвії) та житлових будинків. У плануванні та об'ємних рішеннях останніх, зокрема наявності іноді цілих підвальних поверхів, найповніше відображені місцеві особливості.

Високого рівня в Північному Причорномор'ї досягло будівництво і декоративне оформлення поховальних споруд – склепів. Найвизначніші пам'ятки цього типу відкрито у Боспорі. Тут уже в IV ст. до н. е. зводили такі величні споруди, як склепи Царського і Золотого курганів з псевдосклепінням та багато склепів з фресковими розписами стін. Поліхромні розписи імітували найчастіше звичайну кладку стіни або її ордерне оформлення (так званий структурний стиль). Найяскравішими пам'ятками цього напрямку є розписи склепів (III ст. до н. е.) першого кургану Васюринської гори та біля Анапи (Таманський півострів). Пізніше над структурним розписом нижньої частини стіни почали вміщувати сюжетні сцени. Так, в одному з пантікапейських склепів II ст. до н. е. зображено сцену битви пігмеїв з журавлями. Дуже цікавим є також склеп Анфестерія із зображенням вершника та жінки, що сидить біля юрти (I ст. до н. е. – можливо початок I ст. н. е.). Монументальний живопис застосовувався також у громадських спорудах та житлових будинках.

До монументального мистецтва належать підлоги з сюжетними або орнаментальними зображеннями, складеними з дрібної різноколірної гальки на вапняному розчині. Вони прикрашали парадні приміщення багатих будинків. Так, в одному з будинків Ольвії III-II ст. до н. е. в орнаментальних рамках галькового вимощення підлоги зображені грифони, леви, пантери, кабани. Галькова підлога із сценою вмивання відкрита в одному з херсонеських будинків.

Велику мистецьку та пізнавальну цінність являють собою надмогильні пам'ятники – стели. Якщо спочатку це були рівні мармурові або вапнякові плити, увінчані карнизом або фронтоном, на яких були тільки написи, то з III ст. до н. е. на стелах зустрічаються рельєфи з зображенням небіжчиків, іноді їх родичів, сцени з життя померлих. Цікавими є боспорські стели IV–III ст. до н. е., в розписах яких простежуються аттичні художні традиції (це, зокрема, стели з зображенням Апфи – дружини Афінея – та воїна), а також портрет

юнака з Херсонеса (IV ст. до н. е.), намальований восковими фарбами на кам'яному надгробку.

Судячи із численних знахідок скульптур, їх фрагментів та постаментів, у античних містах Північного Причорномор'я встановлювалося багато скульптур богів, героїв, в основному грецького пантеону, а також, можливо, окремих, особливо видатних діячів античних держав та інших осіб. Великі за розміром статуї звичайно встановлювались як у храмах, так і просто неба, найчастіше на культових ділянках або в спорудах культового призначення. Відомі, наприклад, статуя богині Астари з Таманського півострова (друга половина IV ст. до н. е.), великі статуї левів з Ольвії (кінець IV – початок III ст. до н. е.), статуя Діоніса з Пантікапея (початок IV ст. до н. е.) тощо. Проте до нас в основному дійшли скульптури, призначені для невеликих закритих приміщень – Діоніса з Тірітаки, Афіни, Кібели та Артеміди з Ольвії, Афродіти з Херсонеса та ін.

Багато скульптур, особливо класичного та елліністичного часу, були привізні і являли собою першокласні копії творів таких видатних давньогрецьких скульпторів, як Пракситель і Скопас. В Ольвії, зокрема, знайдено постамент статуї з підписом Праксителя.

Надзвичайно велике поширення у Північному Причорномор'ї, як і взагалі в античному світі, мали теракотові вироби – зображення богів, акторів, сюжетних сцен, архітектурні деталі, іграшки тощо, розписані фарбами. Велика кількість їх потрапляла у Північне Причорномор'я з різних міст Греції. Але багато виготовлялося безпосередньо на місці – форми для виготовлення теракот і сліди їх виробництва виявлені майже в усіх великих північнопричорноморських містах.

Високого рівня досягло в античних містах Північного Причорномор'я, особливо в Ольвії і Боспорі, виготовлення художніх прикрас із коштовних та кольорових металів, що вражають своєю технічною довершеністю та високою художньою майстерністю виконання.

На значній частині виробів відображені сцени з життя і побуту скіфів, виконані з великою етнографічною достовірністю. Оскільки замовником більшості цих речей була верхівка скіфського суспільства, переважна кількість виробів створювалася на їх смак. Серед них є такі шедеври світового мистецтва, як золотий гребінь з Солохи, де у верхній частині зображена сцена бою між вершником та двома пішими воїнами, срібна амфора з Чортомлиського кургану із зображенням сцени приборкання диких коней, електрова ваза з Куль-Оби, на якій зображені сцени з життя скіфських воїнів, срібна чаша з Гайманової Могили і зовсім виняткова пам'ятка грецької торевтики – золота пектораль з Товстої Могили з чудово виконаними сценами із скіфського побуту і боротьби звірів.

Досить значне поширення мала високохудожньо оформлена імпортна посуда – чорнолакова, чорно - та червонофігурна (кіліки, кубки, різні глеки, блюда для риби тощо). На посудинах зображалися міфологічні сюжети, зокрема пов'язані з легендами про Північне Причорномор'я, сцени полювання та війни, жанрові тощо. Поряд з імпортною в побуті північнопричорноморських греків була поширена, особливо в елліністичний час, продукція місцевого керамічного виробництва – проста та чорнолакова кераміка, прикрашена орнаментом, розмальованим різними фарбами; так звані поліхромні вази із сюжетними зображеннями та ін. Кераміка, а також інші види прикладного мистецтва, що досягли високого рівня довершеності, – гліптика, різьблення по кістці, художнє лиття різних прикрас, карбування монет із зображенням богів, героїв, царів, а іноді й різних споруд того часу – храмів, укріплень, були своєрідним взірцем для мистецтва всього Північного Причорномор'я, впливали на прискорення розвитку культури місцевих племен. Поєднання північнопричорноморських і місцевих традицій спостерігається в культурі не тільки, наприклад, Боспору, а й нижньодніпровських городищ, а також Скіфської держави в Криму, особливо її столиці – Неаполя Скіфського.

Тісна взаємодія культур двох світів великою мірою виявилася також, у політеїстичних релігійних уявленнях як місцевих племен, так і населення античних міст. Ряд основних божеств у тих і інших мали аналогічні функції. Про це, зокрема, повідомляє Геродот, який порівнює найшановнішого скіфського бога Папая із Зевсом, богиню Табіті – з Гестією, бога війни називає Аресом.

Релігія античних міст Північного Причорномор'я, особливо на початку їхнього існування, була єдиною з релігією метрополії. Тут шанувалися Зевс, Афіна, Аполлон, Артеміда, Кібела у різних іпостасях, Геракл та ін. В особливій пошані були божества, зв'язані з землеробством і родючістю: Деметра, Кора-Персефона, Діоніс. В окремих районах Північного Причорномор'я простежуються місцеві особливості в значенні окремих культів. Так, у ряді місцевостей Північно-Західного Причорномор'я першорядне значення мав культ Ахілла, в Ольвії – Аполлона Дельфінія і Зевса Ольбіуса, на азіатській частині Боспору – Афродіти Апатури тощо. Для відправлення культових церемоній існували спеціальні священні ділянки, будувалися храми, численні вівтарі, присвячені окремим божествам. Поступово у релігійні уявлення жителів античних міст Північного Причорномор'я проникають елементи культів божеств місцевого, негрецького походження. Так, у Херсонесі поширився культ таврської богині Діви.

Вплив культури місцевих племен особливо посилювався близько рубежу нової ери. Крім того, у цей час у мистецтві античних міст-держав з'являються й елементи романізації. Таким чином, грецьке у своїй основі мистецтво в ході самостійного розвитку під впливом різних контактів, особливо у перші століття нашої ери, набуває багатьох оригінальних рис, що дає можливість твердити про формування локального, північнопричорноморського варіанта античної культури.

В ідеологічних уявленнях поряд із збереженням культів попередніх часів, як грецьких в своїй основі (Аполлона, Зевса, Ахілла, Гермеса та ін.),

так і місцевих (наприклад, богині Діви у Херсонесі), посилюються сарматські, почасти скіфські, фракійські, іранські, єгипетські елементи. Розвиваються культу синкретичних божеств. Зокрема, в Пантікапеї зростає шанування головного бога, в основі якого лежав культ Зевса, а також входили елементи фракійського культу Сабазія та, можливо, сарматського кінного бога. Поява у Боспорі у перші століття нашої ери культу єдиного бога характерна для пізньоантичного суспільства в період його розкладу і свідчить про поступовий перехід до монотеїзму.

На початку IV ст. н. е. у Боспорі вже існує християнська община, представник якої – боспорський єпископ Кадр – у 325 р. н. е. брав участь у першому Нікейському соборі. Поширюється тут також культ римських імператорів.

У містобудуванні та архітектурі поряд з давніми традиціями у перші століття нової ери спостерігаються деякі нові елементи, головним чином римської провінціальної школи. Встановився тип невеликого міста-фортеці з досить чіткою системою планування (Ілурат). З'явилися нові типи споруд (цитаделі, терми), елементи декору (декоративні різноколірні мармурові плитки тощо), конструкції та матеріали (гіпокаусти, випалена цегла, значно поширилося застосування вапняних розчинів у будівництві спеціальних споруд). Але конструкції стали більш примітивними і водночас масивними, якість будівництва значно погіршилась. На рубежі нашої ери, а можливо, ще раніше, судячи із зображень на монетах та поховальних стелах, в архітектурі Боспору поширився нетиповий для Середземномор'я п'ятиколонний храм. Саме таким був, очевидно, пантікапейський храм, присвячений цареві Аспургу (23 р. н. е.).

Значно розширилося будівництво монументальних кам'яних склепів, які раніше були типовими головним чином для Боспору. Слід згадати склепи, побудовані впритул до оборонної стіни Херсонеса, склеп так званого Зевсового кургану в Ольвії. В будівництві склепів широко застосовувалися циліндричні склепіння. У Боспорі, як і раніше, склепи продовжували

розписувати. Проте в цей час розписи звичайно вже не відбивали тектоніку споруди – чітке розчленування на несучі й несомі елементи часто було відсутнє. Існує думка, що саме у відході від ордерних традицій слід вбачати місцеві впливи. Характер розписів склепів дає підставу вважати, що вже з кінця I ст. до н. е. ці роботи, використовуючи традиції IV– III ст. до н. е., виконували головним чином місцеві майстри.

У I ст. н. е. у Боспорі поширилися так звані квітковий, а трохи пізніше – інкрустаційний стилі. Однією з найцікавіших пам'яток квіткового стилю є розписи склепу Деметри у Керчі (I ст. н. е.). Тут, поряд із зображенням на стінах і в північній люнеті декоративних гірлянд та виноградних лоз, у центрі стелі майстерно зображено голову Деметри, а в південній люнеті – сцену з міфа про викрадення Плутоном, богом підземного царства, Кори – дочки Деметри. Поєднання у II ст. н. е. квіткового та інкрустаційного стилів привело до виникнення таких видатних пам'яток, як розписи так званого Стасівського склепу у Керчі, де стіни розписані в інкрустаційному стилі з введенням архітектурних деталей, а центральна частина стелі – у квітковому; з зображень у люнетах найбільший інтерес становлять батальні сцени за участю греків та сарматів. З інших пам'яток слід відзначити розписи стін склепу II ст. н. е., відкритого в 1975 р. на некрополі Горгіппії. Тут в реалістичній манері відображено сцени з життя й 12 подвигів Геракла – боротьба з левом, лернейською Гідрою та ін., побутова сцена трапези, навпроти входу в склеп зображено дві фігури, які сидять, і юнака, що стоїть перед ними, – можливо, зображення похованих. Також цікавий розпис внутрішніх стінок кам'яного саркофага кінця I ст. н. е. з Боспору. На одній з них зображено майстерню художника, де на стінах між колонами розвішані портрети. Перед художником – ящик з фарбами, трохи далі – мольберт. На інших стінках саркофага представлені музиканти, пігмеї-танцюристи, сцена загробної трапези та ін.

З надмогильних пам'яток I-II ст. н. е. дійшли до нас невеликі статуї, що зображали похованих, та стели з рельєфами (останні домінують). На

рельєфах стел зображені сцени поховальних трапез, героїзовані небіжчиці, фігури, що стоять, у звичайному вбранні або озброєні, вершники в одязі кочовиків тощо. На стелах Боспору почали вміщувати по два і навіть по три рельєфи з одного боку. Саме в рельєфах цих стел найповніше відбилися особливості місцевої боспорської скульптури: площинність, статичність, графічність у виконанні рельєфних деталей, фронтальність постановки фігур, наявність у ряді випадків індивідуальних портретних зображень, а також етнічної характеристики, застосування поліхромії.

Для перших століть нашої ери характерні також статуарні скульптури, що зображували античних богів, царів, видатних діячів (наприклад, мармурова статуя Неокла з Горгіппії – кінець II ст. до н. е., бронзовий бюст цариці Динамії), а також тварин (мармурова статуя лева з Пантікапея) та ін. Загалом скульптура місцевих митців у вказаний період грубіша і дещо примітивніша, ніж античні зразки, але в ній досить виразно простежуються особливості, що виникли завдяки місцевим впливам.

Значного розвитку в цей час, особливо у Боспорі, досягло також мистецтво торевтики. Тут поряд зі штампованими досить грубо виконаними прикрасами створювалися ювелірні вироби, які своєю багатоколірністю та пишністю відповідали смакам сарматських племен. Типові ювелірні прикраси боспорських майстрів знайдено, зокрема, в сарматських похованнях поблизу с. Ковалівки Миколаївської області та в Нижньогірському районі Кримської області. Поєднання золота і кольорового каміння, застосування геометричного поліхромного візерунка повністю відповідали принципу інкрустаційного стилю, який у Боспорі в II ст. н. е. застосовувався в декорі архітектурних споруд.

Слід зазначити, що традиції місцевих племен у мистецтві північнопричорноморських міст досить яскраво виявилися не тільки у Боспорі, який по праву вважається художнім центром сарматського світу, а й в інших містах, зокрема Тірі. Проте за браком джерел поки що не маємо змоги говорити про це докладніше.

Тисячолітня епоха античної цивілізації в Північному Причорномор'ї не пройшла безслідно для наступних часів.

Чисто еллінські, спочатку чужі для навколишнього середовища античні міста і поселення Північного Причорномор'я в ході свого дальшого розвитку стали складовою, органічною частиною всього північнопричорноморського світу. Постійна взаємодія між місцевими племенами й античними містами і взаємовплив зумовили утворення своєрідного варіанта античної культури.

В результаті взаємного проникнення цих світів створилися передумови для виникнення держав із змішаним населенням, що складалося з греків та тубільного населення, яке, зокрема, в Боспорській державі, було представлене племенами сіндів, меотів, скіфів та ін.

Прогресивна роль античних північнопричорноморських міст полягала насамперед у тому, що вони вплинула на прискорення соціально-економічного і політичного розвитку місцевих племен, формування в них класового суспільства, розвитку їх економіки, культури, ідеологічних уявлень. Шляхом тісних контактів з античними містами племена Північного Причорномор'я були втягнуті в постійні взаємовідносини з найпередовішою на той час античною культурою. Античні традиції увійшли складовою частиною в культуру місцевих племен. Цей процес торкнувся не тільки скіфо-сарматських і зарубинецьких племен. У сферу контактів з античною культурою були також утягнуті і носії багатоетнічної черняхівської культури, пам'ятки якої зони Лісостепу і прилеглої до неї частини Степу, на думку більшості дослідників, належать, як і зарубинецькі, до ранньослов'янських. Багато речей античного походження (амфори, червонолаковий і скляний посуд, металеві та інші прикраси тощо) знайдено при розкопках могильників і поселень предків слов'ян, які займали велику територію басейнів Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я. У процесі їх тісних взаємовідносин з північнопричорноморськими античними державами у галузях економіки, насамперед торгівлі, і культури обидві сторони протягом більш як п'яти століть справляли значний вплив одна на одну.

Модифіковані під впливом візантійської культури античні традиції через ранньосередньовічні міста, що виникли на місці деяких старих античних центрів, дійшли певною мірою і до Київської Русі.

Список рекомендованої літератури

1. Абрамович С. Д. Світова та українська культура : навч. посіб. / С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарькова. - Л.: Світ, 2004. -344 с.
2. Блаватский В.Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. /В.Д. Блаватский. – М., 1997.
3. Бокань В. А. Історія культури України : навч. посіб. /А. Бокань, Л. П. Польовий. - 3-є вид., стер. – К.: МАУП, 2002. -256 с.
4. Етнічна та етнокультурна історія України : у 3 т. / В. Д. Баран [та ін.].К.: Наук, думка, 2005. – Т. 1, Кн. 2. – 511 с.
5. Жебелев З. А. Северное Причерноморье. /З.А. Жебелев. - М.–Л., 1993.
6. Історія української культури / за заг. ред. І. П. Крип'якевича. 4-е вид-. – К.: Либідь, 2002. - 656 с.
7. Історія української культури: у 5 т. / голов. ред. В. А. Смолій. К.: Наук, думка, 2003. - Т. 3.: Українська культура другої половини ХУІ-ХУІІІ століть. - 1247 с.
8. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : підручну / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. - К. : Знання-Прес, 2006. -591с.
9. Легенды и мифы древній Греции.- М., 1992.
10. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник / за ред. А. В. Яргася, В. А. Мельника. — Л. : Світ, 2005. -568с.
11. Українська та зарубіжна культура : підручник / за ред. В. О. Лозового. - Вид. 2-ге. - Х.: Одіссей, 2008. - 376 с.
12. Шейко В. М. Історія української культури : навч. посіб. / В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. - К.: Знання, 2009. –413 с